

Balogh, Magdolna

Literární kánony ze středoevropského úhlu pohledu

In: *Středoevropský areál ve vnitřních souvislostech : (česko-slovensko-maďarské reflexe)*. Pospíšil, Ivo (editor); Šaur, Josef (editor). 1. vyd. Brno: Masarykova univerzita, 2010, pp. [69]-76

ISBN 978-80-210-5300-7

Stable URL (handle): <https://hdl.handle.net/11222.digilib/133517>

Access Date: 30. 11. 2024

Version: 20220831

Terms of use: Digital Library of the Faculty of Arts, Masaryk University provides access to digitized documents strictly for personal use, unless otherwise specified.

Magdolna BALOGH

Literární kánony ze středoevropského úhlu pohledu

Literary canons from Central European viewpoint

The present essay aims at describing the literary canons from Central European viewpoint by taking into consideration of the different aspects of communities, translation/translatability and publishing.

First of all it has to be emphasized that in terms of the cultural history the so-called Central Europe is a region of small nations and as such is a not canon-maker. It is very unlikely to find a Central European work in the Western canons (there is may be an exception: Hasek' s Svejk)

Examining the canonisation process of Hungarian literature in Western countries, one can state that real canonisation has been made only in Germany.

Examining the canonisation process of Central European literatures, one can state that no real canonisation has been made within the Hungarian culture recently, but the reception of them is being intensified with a new generation of translators and mainly by the significant role played by Kalligram Publishing House, which publishes nearly all important works.

Kánon považují podle bádání A. a J. Assmannových¹ za pojem, který lze popsat společným zkoumáním samopohybu literatury (tedy recepce a intertextuality) a forem institucionální autorizace (kritiky, literárních dějin, školní výuky). Kánon je totožný s interpretovanou tradicí, jak píše György C. Kálmán,² ale spolu s Mihályem Szegedy-Maszákem můžeme také vyznávat, že „kánon neboli kulturní gramatika je dědictvím autentických interpretací“.³

Kánon sám jakožto teoretický pojem nastoluje v souvislosti se střední Evropou čtené otázky. Literatury střední Evropy bývají charakterizovány jako literatury „malých národů“. Kánon je jakási systematizace či výčet vytvořený na základě principu autority: což z hlediska malých národů znamená, že určení toho, která díla se stanou klasickými, a stanovení korpusu „směrodatných“ děl a interpretací je výsadou nejrozšířenějších jazyků, resp. institucí, jimiž jsou reprezentovány. Proto můžeme právem tvrdit, že my, tady ve střední Evropě, dostáváme a učíme se kánon v podstatě již hotový. Srovnáme-li kánony malých národů s takzvaným kánonem světové literatury (jakkoli se tento úkon může zdát nejasný a pochybný), lze dobře vidět, že se při tomto procesu jedná o přebírání jistých, již hotových interpretačních strategií. Národní literaturu čteme podle hledisek terminů tzv. „světové literatury“ (stanovování žánrů a epoch, způsoby zařazení do škol, pravidla poetiky), a dostáváme tak opěrné body pro vytvoření kánonu malého národa. Jak to formuloval maďarský teoretik György C. Kálmán: „V naší vlastní literatuře pak objevíme manýrismus, rokoko, sentimentalismus, ódu, novou věčnost, surrealismus a neosobní lyriku: všechny ty kategorie, které hned za nás interpretují díla zařazovaná do kánonu. Pokud platí, že kánon jaksi přečte dílo za nás, lze říci také to, že i kánony malých národů jsou čteními jiných kánonů (kánonů světové literatury). /.../ Což může profesionálním účastníkům literatur malých národů poskytovat příležitost k tomu, aby se vzdírali takovému ‚kulturnímu‘ imperialismu, jenže kromě uzavření se do sebe či hloupého zdůrazňování originality nebo autogeneze jiná alternativa příliš neexistuje.“⁴

¹ Jan Assmann: A kulturális emlékezet. Írás, emlékezés és politikai identitás a korai magaskulturákban. (Kultura a paměť. Psaní, paměť a politická identita v raných vysokých kulturách.). Atlantisz Kiadó, Budapešť, 1999.

² György C. Kálmán: Közösségek, kánonok, rendszerek (Komunity, kánony, systémy). In: tentyž: Te rongyos (elm)élet! (Ty zatracená teorie/zatracený život!). Balassi Kiadó, Budapešť 1998, s. 97–225

³ Mihály Szegedy-Maszák: A bizonnyatlanság ábrándja: kánonképződés a posztmodern korban. (Fantazie nejistoty: tvorba kánonu v postmoderní době). Literatura, 1992/2, s. 120

⁴ György C. Kálmán: A kis népek kánonjainak vizsgálata. Néhány módszertani megjegyzés. (Zkoumání kánonů malých národů. Několik metodických poznámek.). Helikon, 1998/3, s. 255

Literární kánony

Lze tedy nahlédnout, že znalost kultury a literatury malých národů závisí na tom, kolik lidí se jazyk daného národa naučí. Což, byť by se v určitých obdobích vykazovala i případná vzrůstající tendence, bude v poměru k znalosti „velkých“ jazyků vždy nepatrné. V našem regionu v širším pojetí⁵ se pro Západ staly/stávají v širších kruzích známými pouze ruský jazyk a ruská kultura.

Z výše uvedeného také vyplývá, že literatury psané v méně rozšířených jazycích nemohou příliš ovlivnit tvorbu kánonu. Je pravda, že historické události a převraty vyvolaly občas, obzvláště ve dvacátém století, zvýšený zájem Západu o kulturu regionu (například v osmdesátých letech a začátkem let devadesátých, kdy se jména Bohumil Hrabal, Milan Kundera, Václav Havel, György Konrád nebo Czesław Miłosz objevovala denně v tisku), tento výraznější zájem však byl motivován silně politicky, a po odeznění převratů ve střední Evropě vyhasl. A když se podíváme na to, zda tento zájem po sobě zanechal trvalou stopu, zda se například pod tímto vlivem změnil kánon, můžeme odpovědět záporně. Od zrodu pojmu „Weltliteratur“ tvoří dějiny evropské literatury výlučně texty italské, francouzské, anglické, německé a španělské. Z literatur spadajících na východ od Litavy se do tzv. evropského kánonu dostala pouze literatura ruská. Příkladem toho jsou relativně nové francouzsky psané dějiny literatury vydané v roce 1996, které činí výjimku v případě jediného východoevropského autora: Adama Mickiewicze.⁶

Když v roce 2002 v souvislosti s udělením Nobelovy ceny Imre Kertészovi meditoval recenzent deníku *Le Monde* o tom, jestli má tzv. vzdělaný francouzský čtenář konkrétní znalosti o regionu tvořícím mimo jiné kulturní kontext Kertészovy prózy, pokládal si zajisté odůvodněně sebekritickou otázku: „Bud‘me upřímní: víme po více než deseti letech od zbourání berlínské zdi opravdu víc o tomto ‚ukradeném‘ Západě, který, jak nám připomíná český romanopisec Kundera, představuje důležitou součást naší identity?“⁷

Středoevropské literatury tedy nemůžeme z hlediska tzv. kánonu světové literatury příliš počítat mezi kánonotvorné. Nesporně existují období, v nichž díla určitých autorů získávají výraznou popularitu v některé ze západních literatur. Byly časy, kdy se např. v Americe hojně četl Sienkiewicz nebo se četly romány Móra Jókaiho v německých překladech. A řekněme, že se mnoha obdobími táhne

⁵ Míním tím střední a východní Evropu, která zahrnuje i ruskou kulturu.

⁶ Srov. János Szávai: *Magyar irodalom Franciaországban*. (Maďarská literatura ve Francii.). In: Éva Jeney - Ildikó Józán (eds.): *Túl minden határon. A magyar irodalom külföldön*. (Za všemi hranicemi. Maďarská literatura v cizině.). Balassi Kiadó, Budapešť, 2008, s. 67; dílo, na které se odvolávám: Jean-Louis Backes: *Littérature européenne*. Paris–Belin 1996

⁷ Lídia Haász: *A magyar irodalom francia fogadtatása*. (Recepce maďarské literatury ve Francii.). In: Éva Jeney - Ildikó Józán (eds.): *Túl minden határon. A magyar irodalom külföldön*. (Za všemi hranicemi. Maďarská literatura v cizině.). Balassi Kiadó, Budapešť 2008, s. 84

popularita Švejka přeloženého do bezpočtu jazyků, vydaného nesčíslněkrát. To jsou však většinou jen výjimky.

1. Kánon a společnost

Položíme-li si otázku, co znamená kánon pro badatele středoevropských literatur či obecně pro literární vědce, musíme učinit především jasný rozdíl mezi kánodem v mateřském jazyce a všemi ostatními kánony. Svět se totiž učíme vnímat prostřednictvím jazyka a literatury a to, co poznáváme ve své mateřštině, přijímáme vždy jinak než literaturu, kterou čteme v překladu či v nějakém osvojeném cizím jazyce.

Na druhou stranu je i sám kánon v mateřském jazyce různorodý a silně strukturovaný (proto je možná lepší mluvit rovnou v množném čísle o kánonech): vždyť i příjemci hovořící stejným mateřským jazykem tvoří četné skupiny, které si (v závislosti na věku, pohlaví, vkusu, vzdělání, kulturně spotřebních zvycích či světovém názoru) vytvářejí různé kánony. Jelikož tvorba kánonu má vždy také mocenský aspekt, musí každé společenství, které vytváří kánon, vždy počítat s úsilím zaměřeným na odbourání a dekanonizaci tohoto kánonu a vytvoření protikánonu(ů). Tato otázka nás přivádí k teorii interpretujících společenství,⁸ kterou bych však nyní z důvodu nedostatku prostoru podrobněji nerozváděla.

2. Kánon a možnosti převodu

Z jiného pohledu: přijímáme-li něco v osvojeném cizím jazyce, jsou naše kompetence ohledně posuzování děl sice v různé míře (v závislosti na úrovni znalosti jazyka), avšak rozhodně omezené (Miláhy Szegedy-Maszák píše, že je dokonce s otazníkem i to, nakolik je nám jasný stav našeho vlastního mateřského jazyka. Což v případě cizích jazyků, v nichž čteme, bude platit ještě více. Do jaké míry dokážeme posoudit, co znamená a nakolik je živá či neživá nějaká metafora, resp. kolik má vedlejších významů přítomných v daném díle v originálním jazyce, avšak nutně se ztrácejících v překladech?)⁹

Tím se dostáváme k oblasti výzkumu kánonu, která je sice asi nejproblematičtější, současně ale také nejpoutavější: k souvislostem překladu a kánonu, jež

⁸ Viz podrobněji: Az értelmzők közöskégek elmélete. (Teorie interpretujících společenství.) Ed. György C. Kálmán. Balassi Kiadó, Budapešť 2001. Opus - Irodalomelméleti Tanulmányok (Opus - Literárněhistorické studie), Új sorozat 3. (Nová edice 3.). Redaktoři edice: András Veres, György C. Kálmán.

⁹ Mihály Szegedy-Maszák: „Protože to důležité v literatuře je vedlejší význam, a ten se při překladu většinou vytratí, záleží vše na tom, zda vznikne nový systém vedlejších významů.“ Mihály Szegedy-Maszák: A kánonok szerepe az összehasonlító kutatásban. (Role kánonu v komparatistickém výzkumu.) In: tentýž: „Minta a szönyegen.” A műértelmzés esélyei. („Vzor na koberci.” Šance pro výklad uměleckých děl.). Balassi Kiadó, Budapešť 1995, s. 94

Literární kánony

nastolují bezpočet otázek. Jednou z nejdůležitějších asi je, že poezie, resp. v širším slova smyslu básnická díla je/jsou nepřeložitelná.¹⁰ Není zde prostor pro podrobnější rozvedení této myšlenky, musíme se spokojit konstatováním, že zabýváme-li se kánonem, můžeme zkoumat proces recepce a (na základě této recepce probíhající případně) kanonizace převážně jen u prozaických textů.

Při překladu prozaických textů však přeložitelnost/nepřeložitelnost samotného textu klade rozhodně překážky recepci cizího textu a jeho kanonizaci probíhající na základě této recepce. Dále bych chtěla poukázat na některé příklady recepce maďarské literatury v západní Evropě z hlediska šancí na kanonizaci v závislosti na přeložitelnosti/nepřeložitelnosti daného díla.

Poučným příkladem souvislosti překladu a kánonu je recepce próz Pétera Esterházyho ve Francii. Jak píše Sophie Aude, badatelka o daném tématu: při francouzské recepci došli kritikové k názoru, že dílo Esterházyho „je hluboce spjato s politickým, historickým a literárním kontextem, ve kterém vznikalo“, zároveň však také zdůrazňovali, že bez objasnění jistých hermetických odkazů je nečitelné a nepochopitelné.¹¹ Většina spleťtých citací v něm pochází z maďarské literatury a ty se staly překážkou porozumění do té míry, že se toto dílo nemohlo dostat do kánonu, přestože od osmdesátých let je stále více klasických i současných maďarských textů přístupných ve francouzštině.

Při francouzské recepci Esterházyho děl se projevila zajímavá asymetrie mezi kritickými texty a kreativitou překladatelských postupů. Překladatelé se totiž pomocí uplatňování jistých osobních technik poprali s překlady textů a jejich přesazením do francouzského prostředí tvůrčím způsobem, oproti tomu však kritikové, bez dostatečné znalosti reálií, dokázali vylézt z textu pouze jeho povrchové vrstvy. Zkoumání Sophie Aude poukazují na skutečnost, že kreativita, empatie a jazykové

¹⁰ Toto vyznává mnoho badatelů, viz např. kritiku o překladech Oněgina od Vladimíra Nabokova, který byl krajně skeptický, co se přeložitelnosti básnických děl týče; dále viz jím v padesátých letech napsané komentáře k tomuto dílu, publikované v roce 1964. Vladimír Nabokov: *Műfordítási problémák: az Anyegin angolul.* (Problémy uměleckého překladu: Oněgin anglicky.). Átváltozások, 1999, číslo 17–18, s. 67, resp. Vladimír Nabokov: *Kommentarii k Jevgeniju Oněginu Aleksandra Puškina.* Moskva 1999. Přesto přese všechno jsou známy případy, kdy se úspěch básnického díla v překladu a v souvislosti s tím jeho zařazení do kánonu staly literárněhistorickým faktem. Jeden takový příběh úspěchu novější maďarské překladové literatury se váže k Mickiewiczovu dílu *Předkové*, jehož nový překlad do maďarštiny vyšel v roce 2000, jako výsledek téměř dvě desetiletí trvající práce Istvána Belly. Srov. Magdolna Balogh: *Oroszország képe Mickiewicz Ősök-jének Függelékében. /Néhány gondolat a mű magyar fordításairól/.* (Obraz Ruska v Dodatku Mickiewiczových *Předků*. /Několik poznámek k maďarským překladům tohoto díla./). Holmi, 2003, číslo 5.

¹¹ Sophie Aude: *Recepce Esterházyho ve Francii.* In: Éva Jeney - Ildikó Józán (eds.): *Túl minden határon. A magyar irodalom külföldön.* (Za všemi hranicemi. Maďarská literatura v cizině.). Balassi Kiadó, Budapešť 2008.

kompetence překladatele, neboli jednoduše řečeno jeho talent, má nesmírně veliký význam v procesu zařazení překládaného díla do kánonu v mateřském jazyce.

Nejlépe to ilustruje příklad Imreho Kertésze, jehož román, za nějž především získal Nobelovu cenu, existuje ve dvojím překladu jak v němčině, tak v angličtině. První německý, resp. anglický překlad *Člověka bez osudu* z roku 1990 zůstal bez ohlasu, protože byl špatný. Toto dílo se stalo bestsellerem na základě nového německého překladu Christiny Viragh,¹² který vyšel v roce 1996. Překladatel, který pak tento román hodnověrně přeložil do angličtiny, se našel v osobě Tima Wilkinsona žijícího v Londýně: jím v roce 2004 znovu přeložený *Člověk bez osudu* se dočkal mnoha vydání.¹³

Knih paměti Pétera Nádase se v německém překladu stala bestsellerem, prodalo se 40.000 exemplářů prvního vydání.¹⁴ Překladatelka Hildegard Grosche pracovala na knize léta a vyplávala každou její větu. Do angličtiny ji přeložil Ivan Sanders, ale nestala se skutečným bestsellerem, přestože Stanislaw Barańczak i Susan Sontagová ji nazvali významnou knihou a po jejím posledním anglickém vydání v roce 1997 Sontagová napsala v prestižní příloze o knihách deníku *New York Times*, že se jedná o „nejvýznamnější současný román a jeden z nejlepších románů dvacátého století“.

Dosud byla řeč převážně o jednotlivých případech recepce a sporadických úspěších maďarské literatury, což je základem a předpokladem kanonizace. Tolik však je snad jasné i z dosud uvedených sporadických příkladů, že lze hovořit o výrazné expanzi maďarské literatury v německy mluvících oblastech. Skutečně by se zde mohlo mluvit o kanonizaci, jejíž předpoklady sahají do osmdesátých let, kdy díky DAAD měli někteří maďarští spisovatelé možnost strávit rok v západním Berlíně. Angažované podporování naší kultury dobře ilustruje skutečnost, že díla Györgye Konráda, Györgye Petriho a Istvána Eörsiho mohla v těchto dobách vycházet německy dříve než u nás doma maďarsky. Opravdový průlom však přinesla až díla Nádase a Esterházyho. Překlady těchto děl i jejich kritické ohlasy v německy mluvících oblastech se dají přirovnat jen k dílům největším. Nadasova německá recepce započala v roce 1979 románem *Konec ságy*. Tento román byl později znovupřeložen Hildegardou Grosche, nový překlad vyšel v roce 1993. *Knih paměti* vyšla taktéž v překladu Hildegardy Grosche. Esterházy vyšel německy poprvé v roce 1982 (část *Ágnes* dvojrománu *Kdo ručí za bezpečí lady?*), skutečně velké uznání mu však přinesl až román *Harmonia caelestis*, který vyšel v roce 2002 v překladu Terézie Mora. V recepci naší kultury v Německu hraje důležitou úlohu znovobjevení díla Máraiho, čehož dokladem je úspěch románu *Svíce*

¹² Imre Kertész: Roman eines Schicksallosen. Aus ungarischen von Christina Viragh. Berlin Rowohlt, 1996.

¹³ Imre Kertész: Fatelessness. Transl. by Tim Wilkinson. 2004.

¹⁴ A Writer Who Always Sees History in The Present Tense. The Hungarian Writer Peter Nadas. By Michael Kimmelmann. www.nytimes.com/2007/11/01/books/01nadas.html.

Literární kánony

dohořívají v novém překladu Christiny Viragh pod názvem *Die Glut*.¹⁵ Taktéž sem lze řadit německou kariéru Máraiho díla *Zpověď* (přeložil jej ten Hans Skirecki, který se sám podílel na převedení více než sta maďarských svazků do němčiny). Důkazem významné pozornosti vůči maďarské literatuře je, že jak nominace Imreho Kertésze na Nobelovu cenu v roce 2002, tak i její udělení tomuto autorovi se událo z valné části z iniciativy a díky zprostředkování německé intelektuální elity. Vezmeme-li toto vše v úvahu, můžeme prohlásit, že se do německého kánonu dostalo mnoho děl maďarské literatury. Současný německý kánon maďarské literatury tvoří autoři, kteří mají svoje heslo v novém třisvazkovém lexikonu světové literatury vydaném nakladatelstvím Metzler se sídlem ve Stuttgartu, jež hraje významnou roli ve vydávání odborné literatury: Petőfi, Ady, Ferenc Molnár, Kosztolányi, Attila József, Márai, Déry, László Németh, Magda Szabó, Mándy, Mészöly, Kertész, Nádas, Esterházy.¹⁶

Je pravděpodobné, že v kanonizaci maďarské literatury v německy mluvící oblasti sehrává úlohu více faktorů: z nich můžeme uvést především skutečnost, že maďarská literatura začíná být v posledních desetiletích „plnoletá“ (literatura je plnoletá a dospělá, když má kvalitní prózu). Dalším z hlediska dosud uvedených skutečností nikoli nedůležitým faktorem je, že se objevují talentovaní překladatelé zprostředkovávající maďarskou literaturu na vysoké úrovni. A nakonec, avšak v neposlední řadě může hrát roli také sepětí samotné německé kultury se střední Evropou a uvědomění si paralelních momentů s kulturou našeho regionu v užším slova smyslu.

Podíváme-li se nakonec na kánonotvorné procesy jakoby z druhého směru a prozkoumáme-li letmo seznam děl, resp. autorů, jež (již) se dostala(i) do maďarské literatury z jiných středoevropských literatur, můžeme prohlásit, že poslední „velké“ období kanonizačního procesu v tomto směru probíhalo ve znamení groteskního směru šedesátých let. Bylo to období, kdy vývoj maďarské literatury byl výrazně ovlivněn českými a polskými díly groteskního směru. Maďarský István Őrkény se přiznaně „učil“ od Mrožka, Rózewicze a Hrabala. Je známo, že Hrabal byl v Maďarsku v jednu dobu kultovním autorem. Je jen málo autorů, o nichž lze prohlásit, že je příslušná kultura považuje natolik za své, že na ně hledí, jako kdyby byli „maďarskými“ autory. Toto se kromě Hrabala, pokud vím, podařilo pouze Danilo Kišovi. Vliv Hrabala a Kiše se neomezil pouze na grotesku: jejich díla inspirovala také maďarskou postmodernu (těsné intertextuální souvislosti Esterházyových próz s texty výše zmíněných dvou autorů jsou všeobecně známé). Součástí maďarského kánonu středoevropské literatury se dále stala díla Milana Kundery, Ludvíka Vaculíka a Josefa Škvoreckého, stejně jako díla velkých polských emi-

¹⁵ Toto dílo vyšlo již i dříve, v roce 1950 a v roce 1954, avšak pokaždé bez ohlasu.

¹⁶ Miklós Gyórfy: A magyar irodalom német recepciója (Německá recepce maďarské literatury). In: Éva Jeney – Ildikó Józán (eds.): Túl minden határon (Za všemi hranicemi). Balassi Kiadó, Budapešť 2008, s. 34–48

grantů: Gombrowicze a Czesława Miłosze, později pak Gustawa Herling-Grudzińskiego a Kazimierze Brandyse.

3. Kánon a instituce

Po období grotesky a postmoderny došlo v době kolem pádů politických režimů k viditelnému zlomu v recepci středoevropských literatur. Socialistické vydavatelско-nakladatelské struktury se rozpadly, což na jednu stranu obnášelo zastavení produkce „prázdných textových korpusů“ (nikým nečtených hor knih), na druhou stranu však také došlo k přerušení kontaktů mezi jednotlivými národními literaturami na institucionální úrovni – překladatelé teď musí sami objevovat, co z dané literatury stojí za přeložení. Je potěšující skutečností, že vyrostly nové překladatelské generace a že přítomnost polské literatury v maďarské kultuře je neobyčejně silná. Ve vydavatelské činnosti se kromě vydavatelství Evropa výrazně angažuje vydavatelství Kalligram se sídlem v Bratislavě a Budapešti, a bere tak na sebe roli zprostředkovatele mezi středoevropskými literaturami. Jaké kanonizační procesy se díky tomu všemu odstartují, se podle mého názoru ukáže až v budoucnosti.

(Přeložila Eszter Honti)